

УДК 159.937.53:159.953.34

**Б. Поповський**, асп.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,  
Інститут математики, економіки й механіки,  
кафедра диференціальної й експериментальної психології

## ПАМ'ЯТЬ У ЧАСІ ТА ЧАС У ПАМ'ЯТІ

В статті автор відокремлює проблему вивчення пам'яті в часі та проблему вивчення часу в пам'яті. Виділяє основні підходи вивчення часу в психології та описує взаємозв'язок чинника часу та пам'яті індивіда.

**Ключові слова:** час у психіці людини, експериментальні дослідження пам'яті, взаємозв'язок проблеми часу й пам'яті, психологічні концепції часу.

### Постановка проблеми

Розгляд взаємозв'язку проблеми пам'яті й проблеми часу можливий із двох різних позицій. В першому випадку даний взаємозв'язок можна розглядати як проблему пам'яті в часі. Оскільки вивчення пам'яті тісно пов'язане з фактором часу й усі дослідження мнемичних процесів урахують часовий показник, з даного питання був накопичений достатній теоретичний і експериментальний матеріал. У другому випадку ставиться проблема вивчення часу в пам'яті індивіда. Фактор часу відіграє одну з ключових ролей у житті індивіда. Очевидним є той факт, що людина здатна запам'ятати часову тривалість. Ця здатність необхідна для здійснення практично будь-якої діяльності. Однак, провівши аналіз літератури, ми виявили вкрай незначну кількість публікацій, присвячених даній проблемі.

### Ціль і задачі статті

Розмежувати проблему пам'яті в часі й проблему часу в пам'яті. Виділити основні проблеми вивчення часу в пам'яті. Описати основні підходи взаємозв'язку часу й пам'яті індивіда.

### Основний матеріал

Традиційно психологією пам'ять розглядалася як динамічний процес. Серед усього різноманіття підходів і методів вивчення пам'яті чинник часу грає важливу роль. Широку популярність одержали методи, що «зводяться до того, що суб'єктові даються ті або інші враження, більш-менш складні, але, взагалі кажучи, одночасні, і потім досліджуються, що з цих вражень він запам'ятав. Цього роду метод служить як для дослідження складу і умов сприйняття даного суб'єкта, так і для визначення того, що з цього сприйняття запам'ятовується або, навпаки, забуто, і притому за різних умов сприйняття і при різних проміжках часу між сприйняттям і його репродукцією. Таким методом було проведено різними ученими безліч досліджень» [9, с. 218]. В результаті цих досліджень був

виявлений взаємозв'язок між пам'яттю і часом, суть якого у загальних рисах полягає в тому, що «забування зростає пропорційно логарифму часу, що протік з моменту сприйняття» [9, с. 223]. Інша група методів «має на увазі перш за все обстеження асоціації часових рядів і її пам'ять. Тут використовувався для запам'ятовування особливий матеріал: ряд незв'язних складів, що не мають сенсу [9, с. 219]. Розробка цього методу вивчення асоціацій була проведена головним чином двома вченими, спочатку Г. Еббінгаузом, потім М. Мюллером. «Еббінгауз застосовував у цих дослідженнях метод обліку часу, або, що те ж саме, число повторень, потрібних для того, щоб даний ряд міг бути суб'єктом правильного повторення напам'ять, а потім вивчав, як впливає на це число вплив різних обставин даного досвіду» [9, с. 219]. Було визначено, що «для запам'ятовування ряду важливе значення має часовий розподіл прочитань, а саме, більш вигідним є розподіл повторень на декілька термінів, розділених паузами, наприклад, кращий результат дало повторення по 10 разів в 3 дні, чим 30 прочитань відразу» [9, с. 235]. Еббінгауз досліджував хід руйнування асоціації як функцію часу, що минув з моменту заучування. «Графічно це може бути представлено кривою, абсциси якої дають час, а ординати – число асоціацій, що збереглися після даного проміжку часу» [9, с. 242]. Мюллер у своїх експериментах використовує «визначення швидкості відповідей, що стає можливим за допомогою електричного годинника (хроноскопа), реєструючого момент показу складу і момент відповіді суб'єкта, оскільки з'ясувалося, що ці швидкості відповідей служать досить точним показником сили асоціації в даній парі складів [9, с. 220].

З питання взаємозв'язку мнемичних процесів і чинника часу був накопичений величезний експериментальний матеріал. Питання ж вивчення часу в пам'яті індивіда, навпаки, не було так добре розроблено. Цю ситуацію можна пояснити тим, що при такій постановці питання час виступає в ролі об'єкта для запам'ятовування, що у свою чергу ставить методологічні труднощі перед дослідником. Якщо час розглядати як об'єкт, то «це об'єкт, що є відмінний від таких об'єктів, які сприймаються нами так, як наприклад, сприймається яблуко» [2, с. 874]. Час «не є стимулом в звичайному сенсі: немає об'єкта, енергія якого впливала б на деякий рецептор часу [8, с. 227]. Одним з найбільш дискусійних питань було і залишається питання про об'єктивний або суб'єктивний статус категорії часу. Відомі спроби виявити специфічний орган сприйняття часу, які не привели до позитивних результатів [16]. «На думку авторів, повинен існувати механізм, хоч і непрямий, що перетворює фізичні інтервали часу в сенсорні сигнали. Були зроблені спроби знайти такий механізм у вигляді моделі з перемиканням уваги, моделі «внутрішнього годинника», але проблема механізму сприйняття часу залишається одним з невирішених психофізичних завдань» [15, с. 20].

У ході експериментів було виявлено і описано безліч феноменів часу, які, проте, не отримали свого наукового пояснення. Спроби вирішити цю задачу, виключивши при цьому суб'єктивний фактор, ні до чого конструктивного не привели. Стало очевидно, що необхідно приймати психіку індивіда як першорядний чинник, що обумовлює саме існування феноменів часу. «Слід думати, що проблема часу своєю парадоксальністю приводить дослідників до того, що вона багато в чому зв'язана з часом у психіці самої людини. З накопичених психологічною наукою фактів витікає, що психіка людини існує в переживаному часі й усі психічні процеси містять у собі його метричні і топологічні властивості. Час, що суб'єктивно переживається, тече. Про його течію людина дізнається з власного досвіду. Час розпадається на минуле, що пішло, сьогодення, що пе-

реживається, і очікуване майбутнє» [15]. Відсутність психологічного підходу до проблеми часу привела до величезного накопичення окремих фактів, пояснення яких часто були поверхневі і не могли дати відповіді на поставлені перед наукою питання. Психіка людини є тим середовищем, де час знаходить свої властивості, на підставі яких і формується уявлення про час. Особливості розвитку уявлення про час тісно залежать від рівня розвитку пізнавальних процесів. Розвиток мнемичної сфери індивіда, безумовно, є дуже важливий. Взаємозв'язок проблеми часу і проблеми пам'яті становить особливий інтерес для психології часу. При зовнішньому очевидному взаємозв'язку і простоті цього питання більш детальніший розгляд виявляє ряд питань, відповіді на які не знайдені і по сьогоднішній день.

Теза про те, що проблему часу слід розглядати разом з проблемою пам'яті, по суті була намічена вже в античній філософії. «Ряд мислителів як старовини (перш за все Аристотель і Августин), так і новітнього часу висували в аналізі пам'яті її зв'язок з проблемою часу. Час для Аристотеля — це перш за все об'єктивна міра руху, зміни. Він розрізняв пам'ять як властивість тваринного світу і спогад — як виняткова властивість людини; спогад для Аристотеля був «шуканням», тобто усвідомленням образу в його певній віднесеності до часу [10, с. 72]. Августин Аврелій зв'язав час із враженнями, які зберігає пам'ять людини. Згодом ця ідея лягла в основу так званих «дієвих» концепцій часу, які активно розробляються в рамках психології. Августин запропонував трактувати час винятково як функцію індивідуальної свідомості, що розкривається в явищах сприйняття, пам'яті і очікування, в роздумах. «Августин розглядає час як внутрішньо, психологічно обумовлену сутність. Душа є міра часу, час зв'язаний, по Августину, не з «предметами, які проходять» або «пройшли вже безповоротно», а з тими враженнями, які вони «залишили в душі». Згідно з його словами, для людини час являє собою потік, що тече з майбутнього, через триваюче сьогодні й зникає у минулому. Життя є безперервне «вироблення» і «виснаження» майбутнього, а разом з тим і посилення минулого. Текучий характер суб'єктивного часу в принципі відрізняє його від «абсолютного» часу, який для Августина і наступних за ним сучасних феноменологів і екзистенціалістів є абстракція, ідея. З віком людина стає все більш залежною від минулих подій, а можливості майбутнього, що все більш наповнюються минулим, стискаються, подібно до шагреневої шкіри» [10, с. 74].

У проблемі взаємозв'язку часу і пам'яті представники емпіричної філософії висунули тезу про «ослаблення первинного враження». «Для Д. Юма і всієї англійської школи пам'ять завжди прагне зберегти ту первинну форму, в якій предмет одного разу з'явився перед свідомістю, а якщо ж при спогаді ми відхиляємося від неї, то це тільки завдяки недосконалості наших здібностей. Таким чином, суть проблеми виявлялася в усвідомленні факту ослаблення первинного враження. [10, с. 74]. На думку Гюйо, усвідомлення відчуття ослаблення первинного враження лежить в основі існування перспективи часу. «Впізнати образ — це означає помістити його в категорії часу. Почуття тоді буває слабкіше, але разом з тим присутня свідомість цієї слабкості почуття. Спогад складається у свідомості: 1) меншій інтенсивності відчуття; 2) більшій його легкості і 3) зв'язку, який сполучає його з іншими відчуттями; таким чином виникає перспектива часу» [6, с. 46]. Цю тезу розділяв і Павлов, який поклав її в основу фізіологічного механізму відмірювання часу тваринами. «Павлов схиляється до припущення, що фізіологічною основою «відмірювання часу твариною» є відчуття відмінності інтенсивностей дії подразника або його слідів. Тварині не байдуже, чи діє на

даний аналізатор подразник постійної інтенсивності або поступово згасаючий слід від подразника. Інтенсивність роздратованого стану нервової клітини розрізняється як від усіх попередніх, так і від усіх подальших ступенів інтенсивності» [3, с. 41–42].

Окрім сенсуалістичної тези про ослаблення первинного враження, існує і інше — інтелектуалістичне — розуміння взаємозв'язку пам'яті і часу. Так, ще Г. В. Лейбниц вважав, що «пам'ять забезпечує розвиток у нашій свідомості деякого виду послідовності, який «імітує» розум, але повинен бути відмітний від нього: ми всі чекаємо настання наступного дня, але тільки астроном судить про це за допомогою засобів розуму. Оскільки встановити відмінність між такою імітацією і її оригіналом було надзвичайно важко, У. Джемс припустив, що «в простому факті відтворення ще зовсім немає пам'яті. Послідовне повторення відчуттів являє собою ряд не залежних один від одного подій, з яких кожна замкнута в самій собі. Потрібна ще одна умова для того, щоб образ, що розглядається в даний час, з'явився заступником минулого оригіналу. Умова ця полягає в тому, що образ, споглядаємий нами, ми повинні відносити до минулого — мислити його у минулому... Віднести відомий факт до минулого часу означає мислити його у зв'язку з іменами, подіями, що характеризують його дату... мислити його як члена складного комплексу елементів асоціації» [10, с. 74–75].

Розуміння зв'язку пам'яті та часу в плані почуттєвої інтуїції зароджується усередині емпіризму і розвиває деякі положення, втримуваючись в ньому. «Для С. Александра це складні, несвідомі спогади, які нібито забезпечують нашим спогадам те «відчуття минулості» (pastness), яке і складає їх основну відмінність від наявних спогадів. Безпосереднє переживання «неіснування в минулому» — одне з основних початкових положень сучасного екзистенціального аналізу пам'яті: це переживання не витікає з матеріалу спогадів (бо затверджувати так означало б, з погляду екзистенціалістів, ставати на механістичні позиції); навпаки, пам'ять ґрунтується на цьому переживанні, що «розчиняє йому двері»» [10, с. 74–75].

Серед психологічних концепцій часу ми можемо спостерігати проблему взаємозв'язку часу і пам'яті індивіда. Хоча більшість авторів цих концепцій прямо або опосередковано вказують на неї, спеціальних досліджень в рамках психології ними не проводилося. В першу чергу звертають на себе увагу такі концепції, в основі яких лежить теза взаємозв'язку кількості відчуттів, подій і часу. Як було сказано раніше, на цей взаємозв'язок вперше звернув увагу Августин Аврелій. Думка, що час є міра руху і являє собою насамперед сприймані зміни, відома ще за часів Аристотеля. П. Фресс, міркуючи про час, говорить: «Наші оцінки, навіть самі приблизні, стають можливими лише на основі оцінки суб'єктом сприйманих їм послідовних змін. Тривалість, що переживається, - це завжди тривалість сприйманих змін» [14]. Зміни, що переживаються, утримуються в пам'яті, і лише тоді народжується уявлення про саму тривалість, а значить і про час. Отже, особливості формування мнемичної сфери індивіда роблять безпосередній вплив на специфічність переживання їм часу. Сприймані людиною послідовні зміни, придбавши суб'єктивну оцінку, зберігаються в пам'яті вже у вигляді подій. Психологами спостерігається залежність особливості перебігу часу, що переживається, від ступеня насиченості подіями. «Залежно від багатьох причин, зокрема від ступеня насиченості прожитого часу різноманітними подіями і переживаннями і від глибини залишених ними вражень, одні періоди нашого життя сприймаються як розтягнуті в часі, інші здаються стислими, ущільненими, якби спресованими» [3, с. 3–4].

Психологічний час має можливість «розтяжності», яка виявляється в істотних відмінностях індивідуального переживання рівних по хронологічній тривалості, але різнонаповнених діяльністю інтервалів. Цю закономірність можна представити в наступній формулі: «Чим вище напруженість діяльності, тим більше одиниць психологічного часу в одному і тому ж хронологічному інтервалі» [5, с. 17]. П. Фресс, описуючи це явище, відзначив, що «найбільш прийнятний і, як нам представляється, що дозволяє краще зрозуміти отримані результати закон можна сформулювати таким чином: за інших рівних умов, чим вище рівень активності, тим коротше здається рівень тривалості» [14]. На жаль, поняття рівня активності залишається досить широким. Поняття рівня активності стосовно даної ситуації Фресс інтерпретує таким чином: «Очевидно, тут слід враховувати два чинники. Один з них — чинник афективного порядку: чим вище рівень активності (що не перевищує, проте, можливостей суб'єкта), тим цікавіше здається завдання. Чим більше інтересу викликає робота, тим коротше здається час її виконання. Інший чинник визначається характером завдання. Як правило, завдання, відповідні вищому рівню активності, є менш диференційованими, кожна частина завдання вносить свій внесок до отримання одного кінцевого результату (виконати одну операцію, знайти одне рішення). Іншими словами, при діяльності низького рівня суб'єкт переживає численніші зміни, ніж при діяльності високого рівня. Так само можна сказати, що чим більш цілісною, інтегрованою є завдання, тим відносно коротше здається її тривалість» [14].

Ідея трактувати час в психіці людини через події, що відбуваються в його житті, лягла в основу так званої «дієвої концепції». «Прийнятий в психологічних дослідженнях загальнотеоретичний підхід, що став традиційним, до вивчення механізмів сприйняття і усвідомлення особистістю часу можна назвати «дієвою концепцією психологічного часу», згідно з якою особливості психічного віддзеркалення людиною часу, його швидкості, насиченості, тривалості залежать від числа і інтенсивності подій, що відбуваються в житті, та змін в зовнішньому середовищі (природному і соціальному), у внутрішньому світі людини (думках і відчуттях), в його діях і вчинках» [5, с. 14]. Свій розвиток ця ідея отримала в «причинно-цільовій» концепції. В рамках якої аналіз подій слід проводити не самих по собі, а в їхньому взаємозв'язку. Особливості віддзеркалення особою особистістю часових відносин у масштабі життя визначаються її уявленнями характер детермінації одних значимих життєвих подій іншими [5, с. 14]. Таким чином, з позиції дієвої концепції ми можемо сказати, що час в психіці людини представлений саме у вигляді подій, що зберігаються в його пам'яті. Людина вносить думку щодо тривалості часу лише по числу подій.

М. Гюйо висуває гіпотезу про те, що тривалість суб'єктивно вимірюється кількістю (а не хронологічною тривалістю) відчуттів, і як доказ дані спостереження над вимірюваннями тривалості сновидінь, які можуть бути хронологічно дуже короткочасними, а суб'єктивно оцінюватися як тривалі, що, на його думку, пов'язано тільки з кількістю подій, які складають зміст сновидіння [6, с. 57]. Виходячи з цього, він робить справедливий висновок про те, що механізми суб'єктивного вимірювання тривалості не можна вважати апіорними, в чому є вирішальний аргумент проти апіористської концепції Канта. «Ми отримуємо свідомість тривалості наших відчуттів і сприйняття не унаслідок додатку якоїсь апіорної форми, а обчислюємо цю тривалість апостеріорно, по числу цих відчуттів і їх різноманітності» [6, с. 58]. «Гарним доказом того, що ми вимірюємо час по числу відчуттів, а не за їх дійсною тривалістю, служить той спосіб, яким

ми приблизно визначаємо тривалості сновидіння. Тут немає більш місця штучній мірі часу: ритмічні удари маятника не позначають годинника. Ось в цій оцінці, в яку входить одна лише свідомість, ми, для судження про минулий час, спираємося виключно на число образів, що пройшли перед очима, і тому впадаємо в помилки особливої властивості. Нам здається, що таке-то сновидіння продовжувалося декілька годин, тоді як насправді воно тривало декілька секунд [6, с. 58]. Цікаве те, що через деякий час подробиці сновидіння зникають з нашої пам'яті і «багатогадинна» пригода, що відбувалося з нами уві сні, ставатиме все більш коротшою і коротшою, залежно від того, наскільки сильно ми забули подробиці сну, залишаючи лише смутний емоційний спогад. Це вказує на те, що свідомість тривалості могла виникнути лише завдяки аналізу кількості та інтенсивності отриманих вражень.

Інтерес щодо проблеми взаємозв'язку часу і пам'яті являє собою патопсихологічний матеріал, що складається із спостережень, зроблених клініцистами. Порухення процесів пам'яті майже напевно приводить до порушень переживання часу. С. С. Корсаков писав, що «при порушенні пам'яті всі події не представляються в свідомості в певній часовій перспективі; іноді ця перспектива часу існує, але вона дуже неглибока, тобто всі давніші уявлення здаються набагато ближчими до сьогодення, чим вони насправді». Крім того, він відзначає, що «особливо сильно уражається і довго не відновлюється здатність запам'ятовувати час, тобто локалізувати уявлення в часі. Іноді при цьому факти самі по собі пам'ятаються порядно; хворий говорить, що він бачив той або інший предмет, у нього була та або інша особа; обличчя, з якими він знайомиться, він пізнає при зустрічі, але він рішуче не може визначити, що було раніше і що було пізніше, — чи була дана подія 2 тижні або 2 роки тому [4]. У такому стані людина живе лише справжнім моментом, цілком залежачи від безпосереднього акту сприйняття. «У людей бувають хворобливі випадки, коли всяке поняття про час здається зниклим, коли вони, не розрізняючи того, що пройшов, і справжнього, діють, керуючи просторовими уявленнями про предмети, що автоматично виникають шляхом зорового сприйняття. І в здоровому стані бувають подібні випадки зникнення часу зі свідомості; вони спостерігаються тоді, коли ми цілком поглинені або думкою, або відчуттям, коли ми впадаємо в екстаз» [6].

### Висновки

З психологією часу пов'язані всі методологічні питання проблеми пам'яті. Розгляд цих двох проблем (пам'яті і часу) в єдиному ракурсі ясно визначив основні узагальнені підходи щодо дослідження пам'яті. З іншого боку, звернення уваги на роль мнемичної сфери індивіда в процесі переживання часу дозволить знайти нові рішення і відповіді на численні питання часу в психіці індивіда. У літературі, присвяченій проблемі вивчення часу, багато авторів відводять пам'яті важливу роль у процесі переживання часу. Вказівки на важливість мнемичної сфери індивіда, прямо або опосередковано, можна зустріти в тексті практично будь-якого дослідника цієї проблеми. Проте спеціальних експериментальних досліджень нами не було виявлено. Проблема взаємозв'язку часу і пам'яті на сьогоднішній день вимагає подальшої теоретичної і експериментальної роботи.

## Література

1. Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. — М.: Наука, 1982.
2. Вудроу Г. Восприятие времени // Экспериментальная психология. — М.: Иностранная литература, 1963. — Т. 2.
3. Геллерштейн С. Г. «Чувство времени» и скорость двигательных реакций. — М.: Медгиз, 1958.
4. Гиппайнрейтер Ю. Б. Психология памяти. — М.: ЧеРо, 2000.
5. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. — К.: Наукова думка, 1984.
6. Гюйо Ф. М. Происхождение идеи времени. — СПб.: Смоленск, 1891.
7. Девис П. Пространство и время в современной картине вселенной. — М.: Мир, 1979.
8. Керч Д., Крачфилд Р., Ливсон Н. Восприятие движения и времени // Хрестоматия по ощущению и восприятию. — М.: МГУ, 1975.
9. Ланге Н. Н. Психический мир. — М.: Институт практической психологии, 1996.
10. Роговин М. С. Проблемы теории памяти. — М.: Высшая школа, 1977.
11. Сеченов И. М. Элементы мысли. Избранные произведения. — М.: АН СССР, 1952. — Т. 1.
12. Трубников Н. Н. Время человеческого бытия. — М.: Наука, 1987.
13. Уитроу Дж. Структура и природа времени. — М.: Знание, 1984.
14. Фресс П. Ж. Восприятие и оценка времени // П. Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология. — М.: Прогресс, 1978. — Вып. 6.
15. Цуканов Б. И. Время в психике человека. — О.: Астропринт, 2000.
16. Элькин Д. Г. Восприятие времени. — М.: АПН РСФСР, 1962.

### **Б. Поповский**, асп.

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,  
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

## **ПАМЯТЬ ВО ВРЕМЕНИ И ВРЕМЯ В ПАМЯТИ**

### **Резюме**

В статье автор разграничивает проблему изучения памяти во времени и проблему изучения времени в памяти. Выделяет основные подходы изучения времени в психологии и описывает взаимосвязь фактора времени и памяти индивида.

**Ключевые слова:** время в психике человека, экспериментальные исследования памяти, взаимосвязь проблемы времени и памяти, психологические концепции времени.

### **B. Popovsky**, the postgraduate student

of the department of the differential and experimental psychology  
Odessa's National University by name of I. I. Mechnikov

## **MEMORY IN TIME AND TIME IN MEMORY**

### **Summary**

In this article the author defines the problem by studying memory in time and explore the issue of time in memory. Highlights basic approaches to studying psychology time, and describes the relationship of time and memory.

**Key words:** Time in human psyche, a pilot study of memory, the relationship problems of time and memory, the psychological concept of time.